

NOMÁD VÁROSOK ÉS KÖRNYEZETÜK MONGÓLIÁBAN.

Khar Bukh Balgas és kitan települések kutatása a Khi-Land projekt keretében

LKHAGVASUREN ERDENE BOLD¹ – HARMATH ANDRÁS² – LASZLOVSKY JÓZSEF³ – SIKLÓDI CSILLA⁴ – SZILÁGYI ZSOLT⁵ – TOLNAI KATALIN⁶ – TÓTH TAMÁS⁷Magyar Régészet 13. évf. (2024) 1. szám, pp. 32–42. <https://doi.org/10.36245/mr.2024.1.3>

A Kitan Liao Birodalom mongóliai, 10–12. századi régészeti lelőhelyeinek vizsgálata jelentős eredményeket hozott az elmúlt években. A korábbi kutatások elsősorban néhány nagy erődített település belső szerkezetének megismerésére irányultak, az új vizsgálatok már nagyobb hangsúlyt helyeztek e központok közvetlen környezetére is. A magyar-mongol együttműködésben folyó Khi-Land projekt 2023-ban végzett terepmunkái elsősorban az egyik legjelentősebb régészeti lelőhely, Khar Bukh Balgas vizsgálatára koncentráltak. Cikkünk bemutatja az erődített település belsejében végzett geofizikai és régészeti felmérést, valamint az erődítmény körül légifotózással vizsgált objektumok és határhasználati rendszerek egyes elemeit. A távolabbi környezet kisebb, kerített lelőhelyeinek légi felderítése és terepbejárása pedig hozzájárul a kitan kori településhálózat, ezzel a nomád városok jelenségének megértéséhez.

Kulcsszavak: Kitan Birodalom, tájrégészet, erődök, erődített helyek, geofizikai felmérés, légifotózás

BEVEZETÉS

Khar Bukh Balgas erődített települését a kutatás a Mongólia területét is magába foglaló kitan eredetű Liao dinasztához köti. A kitan törzsekből a Yelü törzsből származó Abaoji (872–926) szervezett erős törzsszövetséget a 10. század első évtizedében, majd 916-ban a császári címet felvéve vált a kitan Liao dinasztia alapítójává. 1005-ben az ún. Chanyuan egyezményben rögzítették a Liaotól délre eső kínai területeket birtokló Song dinasztival közös határvonalat, és ez hosszú időre meghatározta Kína felosztását a Nyugai Xia Birodalom, a Liao, valamint a Song között (HANG 2018). A mai Mongólia területén több, a kitanokhoz köthető lelőhelyet tart nyilván a kutatás; ezek szerepe a kitan államszervezésben ugyanakkor továbbra is kérdés.

2016 őszén az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Mongol Tudományos Akadémia Történettudományi és Régészeti Intézetének együttműködésében indult Khi-Land (Khitan Landscapes in Mongolia) kutatási program ötödik terepi évadára 2023 áprilisában került sor.⁸ A projekt egyik fő célja a kitan településszervezet és a 10–12. században elterjedt településformák megértése. 2017–2018-ban a Bulgan megye Dashinchilen járásában található Khar Bukh Balgas területén, valamint annak tágabb környezetében végeztünk régészeti terepbejárásokat, majd 2019-ben a kelet-mongóliai kitan kori településeket vizsgáltuk meg (1. kép). A projekt fenntarthatósága szempontjából jelentős lépés, hogy 2019-ben az ulánbátori

¹ Mongolian University of Science and Technology, Ulaanbaatar.

² Tahiméter Kft.

³ Central European University, Vienna-Budapest; e-mail: laszlovj@ceu.edu

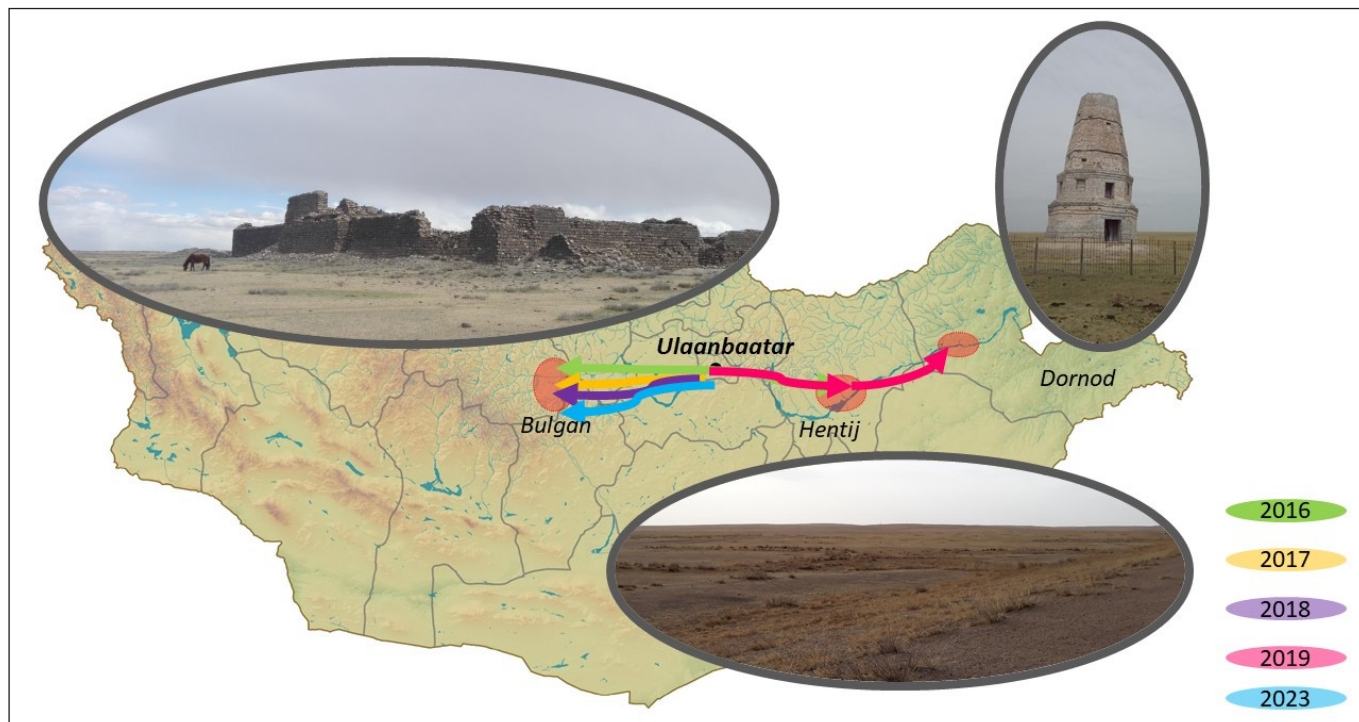
⁴ Régész; email: csilla.siklodi@gmail.com

⁵ HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet.

⁶ Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn.

⁷ Geomega Kft.

⁸ A projekt (2017–2023) a két intézmény közös megállapodásán alapul. 2017 óta mindkét intézményt átszervezték, valamint személyi változások is történtek, ugyanakkor az eredeti célkitűzéseket mindkét fél továbbra is támogatta. A program jelenleg a HUN-REN Bölcsészettudományi Központja és a Mongol Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének együttműködésével folyik. Tevékenységünket több szervezet is támogatja: az Arnold-Stein Fund of the British Academy, a Kádár László Mongolisztikai Kutatásért Alap, a Chiang Ching-kuo Foundation for International Scholary Exchange, a Central European University és a Tahiméter Kft.

1. kép. Kitan erődített települések Mongólia területén és a Khi-Land projekt terepmunkái során vizsgált területek

Tudomány és Technológia Egyetemen Kitan Kutató Központot alapítottunk, amelyhez kapcsolódóan oktatási, valamint tudományos programot is kialakítottunk.⁹ A projekt eddigi eredményeiről a Magyar Régészet korábbi számaiban rendszeresen beszámoltunk (CSIKY *et al.* 2017; ERDENEBOld *et al.* 2018; TOLNAI *et al.* 2019). A terepi munkát 2020-ban ugyanakkor fel kellett függesztenünk a kialakuló világjárvány, majd a 2022-ben kirobbanó orosz-ukrán háború miatt. Az utóbbi időszakban elsősorban a korábban gyűjtött adatok feldolgozására koncentráltunk, amelynek eredményeként több magyar és idegen nyelvű kiadványt, illetve publikációt jelentettünk meg.

A 2023. ÉVI TEREPMUNKA CÉLKITŰZÉSEI

2023-ban ismét lehetővé vált a terepkutatások folytatása Khar Bukh Balgas területén és annak környezetében, így április második felében mongol kollégáinkkal együtt összesen 11 fővel dolgoztunk a területen. A korábbi években alkalmazott légi felvételezés, valamint célzott terepbejárás mellett újabb felmérési módszert is alkalmaztunk. A projekt kutatóihoz csatlakoztak Tóth Tamás, Hámori Zoltán és Tóth Martin János, a Geomega Kft. munkatársai is, akik az erődített település belsejében és környezetében végeztek geofizikai felméréseket. A terepen ezúttal is Lkh. Erdenebold mongol kollégánk segítségével dolgoztunk, valamint G. Urtnasan, a kitan lelőhelyeket szintén jól ismerő régész is erősítette a csapatunkat. Az ideji kutatás során az időjárás nem könnyítette meg munkánkat; erős szél, homokviharok és hideg (0–15 °C közötti hőmérséklet) nehezítette a felmérést.

A projekt 2017–2023 közötti szakaszában terepmunkáink során a nomád várost és környezetét vizsgáltuk és azokat a tájrégészeti elemeket, amelyek segítenek megérteni a városok kialakulásának, használatának, valamint elhagyásának folyamatát. Több típusú városias szerkezetű vagy kerített (erődített) lelőhelyet is dokumentáltunk, egy részüknél (Khar Bukh Balgas, Ulaan kherem) a város belső képét kutattuk. A szerkezet vizsgálata alapján megállapítható, hogy a településkép nem belső fejlődés eredményeképp jött létre, hanem azokat előzetes tervezés alapján alakították ki. Erre utalnak a szabályosan osztott belső terek, valamint az egyes épületek, épületsorok elhelyezkedése. A települések helyválasztása is tervezettnek tűnik,

⁹ Монгол-Унгарын хамтарсан Khi-Land төслийн Киданы судалгааны төв / Mongol-Magyar Khi-Land Projekt Kitan Kutató Központ / Research Laboratory of the Mongol-Hungarian Khi-Land Project on Khitan Heritage.

minden esetben folyóvízhez közeli elhelyezkedéssel, valamint hasonló egymáshoz képesti távolsággal. Több település környezetében figyeltünk meg szántóföldi műveléshez kapcsolódó nyomokat. Ezek pontos datálása ugyan további helyszíni vizsgálatot igényel, de számos jel mutat arra, hogy ezeket az erődített településekkel egykorúnak tekinthetjük. Erre utalnak az adott területen szóródó kerámialeletek és az, hogy olyan területen is található földművelési nyom, ahol más, későbbi régészeti jelenséget nem lehet adatolni.

Mindezek alapján hármas célkitűzést fogalmaztunk meg a 2023-as terepmunkához.

1. A korábbi, viszonylag kisterületű, magnetométeres technológiát alkalmazó felmérések eredményeit figyelembe véve annak tesztelése, hogy más geofizikai módszerek mennyiben alkalmasak az erődítmények belső településképének, az erődfal szerkezetének és a közvetlen környezet objektumainak megismerésére. Az erőd belső területével kapcsolatban elsősorban azt vizsgáljuk, hogy milyen alapanyagból készült épületekkel számolhatunk. Az erőd belső területét két, egymásra merőleges sugárút osztja négy negyedre. A sugárutak igen szélesek, azokon további épületnyom a légifotók alapján készített 3D modellen nem érzékelhető. A sugárút szerkezetének megismerése érdekében a kaputorony közelében is végezzünk kutatást. Az erődfal szerkezetének megismerésére annak keresztmetszetén is terveztünk vizsgálatokat. Célként tűztük ki a geofizikai módszerekkel felmérendő területek intenzív bejárását, a felszíni növényzet eltéréseinek, a megfigyelhető mikrodomborzati jelenségek és a leletanyag térbeli elhelyezkedésének vizsgálatát.
2. A lelőhely közvetlen közelében található objektumok és tájrégészeti elemek légírégészeti felderítése, elsősorban abból a célból, hogy meghatározhatóak legyenek a külső településrészek, illetve a települést körülvevő mezőgazdasági művelésre utaló maradványok. Ezek a kutatások szorosan kapcsolódnak Csiky Gergely korábbi vizsgálataihoz és a szisztematikus felszíni leletanyaggyűjtés eredményeihez.
3. A kitan településszerkezet és településhierarchia megismerését célozza a lelőhely tágabb környezetében található, mintegy két tucat kerített (erődített) lelőhely légi felderítése és régészeti bejárása. Ezek során meghatározandó, hogy mely lelőhelyek mutatnak olyan felszíni leletanyagot, amely a kitan korszakhoz sorolja őket. Szerkezetük vizsgálata egy előzetes tipológiai rendszer kidolgozását is lehetővé teszi.

A TEREPMUNKA EREDMÉNYEI

1. Geofizikai felmérések Khar Bukh Balgas település belső területén

Khar Bukh Balgas belső területén már 2017-ben végeztünk geofizikai felmérést, magnetométeres és ellenállásméréseket. Ekkor — az 1970-es években egyetemi éveit Magyarországon töltő — mongol kollégánk, L. Ganbaatar volt segítségünkre. A magnetométeres felmérés során 14 sorban, nagyjából 50 méteres távolságokban fedtük le az erőd belső területét. A felméréshez Geometrics G-856 típusú magnetométert használtunk. Eredményeink már ekkor megmutatták, hogy érdemes a területen prospekciós, roncsolásmentes technológiákat alkalmaznunk, ugyanakkor egyértelművé vált, hogy az eredmények pontosításához további felmérésre van szükség. A geofizikai kutatások mongóliai használatában rejlő lehetőségek fontos példája a 13. századi mongol főváros, Karakorum területén végzett magnetométeres és topográfiai felmérés; a 465 hektárnyi területen végzett kutatás számos új eredményt hozott a város szerkezetével és környezetével kapcsolatban. Jelen vizsgálataink szempontjából ugyanakkor nem csak mérési eredményeik jelentősek, de azon megfigyelésük is, hogy a területen elterjedt fűféle, amely megtalálható Khar Bukh Balgas területén is, elhelyezkedésével a föld alatti téglá anyagú jelenségek meglétét is jelzi (BEMMANN *et al.* 2022).

A 2023-as terepmunka során a Geomega Kft. csapata a nehéz körülmények ellenére is messze túlhaladta az eredetileg tervezett kutatási területet. Munkájukat két különböző mérési eljárással végezték párhuzamosan: egy 900 mHz-es antennákkal felszerelt Zond-12e típusú földradarral, valamint egy CMD Mini Explorer típusú elektromágneses ellenállásmérő műszerrel. A mérések pozícionálását differenciál GPS-szel végezték. A két műszer használata igen jó választásnak bizonyult, használatuk kiegészítette egymást. A területen többféle növényzet akadályozta a munkát; például az egyik elterjedt fűféle, az *Achnatherum splendens* tömör, sűrű bázisával, valamint akár 50 cm magasra is megnövő leveleivel megnehezí-

2. kép. A Khar Bukh Balgas erődített településnél végzett talajradaros és elektromágneses ellenállásmérés segítségével dokumentált részek (kék: ellenállás, piros: talajradar)

tette a talajradaros felmérést, így ezeken a részeken az ellenállásmérést alkalmaztunk (2. kép).¹⁰ A földradar (GPR) mérést 900 MHz-es antennafrekvenciával, 0,25 m-es vonaltávolságú hálózat mentén végezték. Az elektromágneses (EM) mérés 3 különböző effektív mélység (0,25 m, 0,5 m és 0,9 m) térképezésével történt.

A teljes kutatási terület több mint 50 hektáros területéből a GPR-méréssel 1,4 hektáros, az EM-méréssel mintegy 10 hektáros részterület vizsgáltunk, amiből 0,8 hektár mind a két módszerrel felmérésre került (3. kép). A GPR-mérési területrészt kiválasztásakor elsődleges szempont volt, hogy a kijelölt terület a korábbi drónos felvételek alapján épületek maradványát jelezze, a felszínen pedig ne legyen növényzeti borítottság, ami a GPR-felmérést akadályozza. Az EM-méréseket ezzel szemben olyan területrészekben is elvégeztük, ahol növényzeti fedettség, nagyobb fűcsomók, kisebb bokrok takarták a felszínt (4–5. képek). A GPR-mérések mérőszalaggal kijelölt szelvények mentén, utólagosan korrigált, centiméter pontos DGPS-pozicionálással történtek. Az EM-méréseket a mérőműszer belső GPS adatának felhasználásával pozicionáltuk. Az EM-mérési adatok előzetes feldolgozása egyértelműen jelzi, hogy a korábbi drónos felmérésen azonosított épületmaradványok többsége környezetéhez képest nagyobb elektromos

3. kép. Khar Bukh Balgas lelőhely geofizikai felmérése. Talajradar-felmérés az erőd belsejében a növényzettel nem borított területen

¹⁰ A geofizikai módszerek régészeti alkalmazásáról bővebben ld. az English Heritage ajánlását. https://www.europae-archaeologiae-consilium.org/_files/ugd/881a59_fdb1636e95f64813a65178895aea87cf.pdf

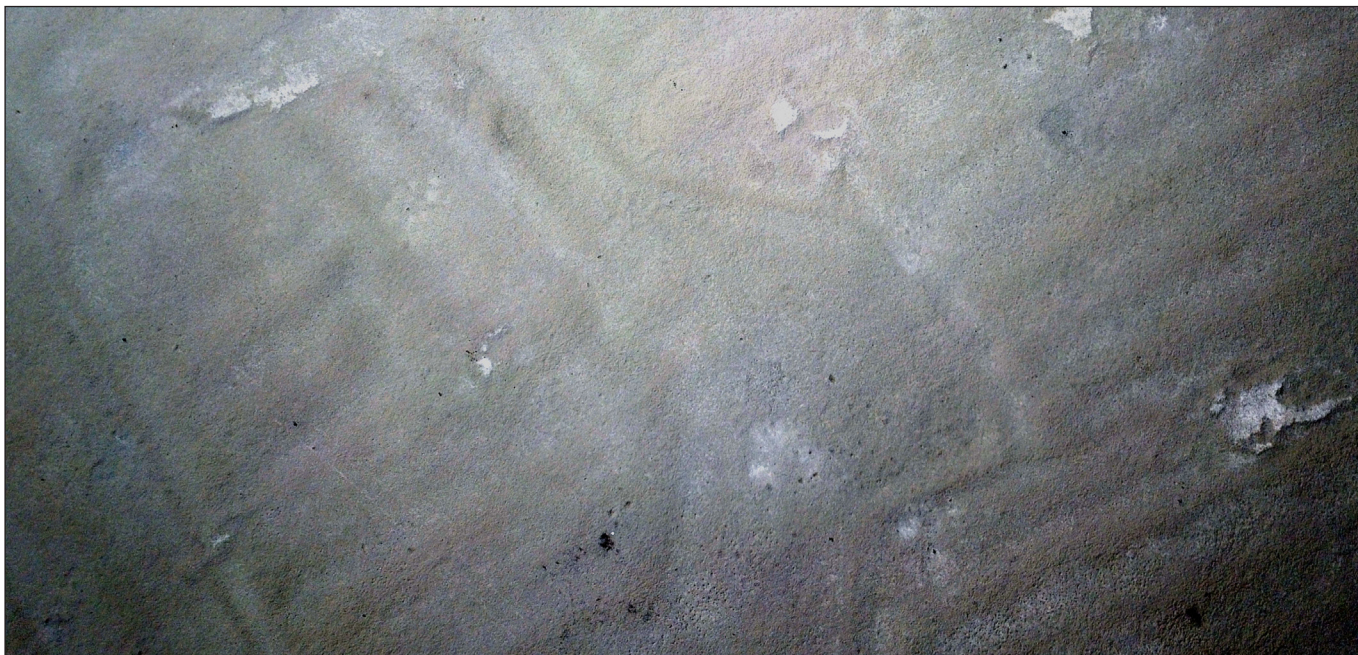
4. kép. Khar Bukh Balgas, az erődített település középső része drónfotón. A felszíni növényzet indikátorként mutatja az eltemetett épülecsoportok elhelyezkedését

vezetőképességet mutat; ezt feltehetőleg az egykori fal agyagos anyagának maradványa okozza. A „hát-tér” alapvetően alacsony elektromos vezetőképességgel jellemezhető száraz, homokos talaj. Ez a GPR-mérések számára kedvező környezet jó felszín alatti behatolást biztosít a radarhullámok számára. A GPR-mérések előzetes feldolgozása több mint 1 m-es behatolást mutat, azaz ebben a mélységtartományban deciméteres részletességgel kerültek leképezésre a felszín alatti tárgyak, rétegek. Az elsődleges értelmezés során az épületmaradványok területén jelentős mennyiségű szórt, régészeti szempontból hasznos objektumot figyeltünk meg; ezek feltérképezése folyamatban van. Az erődítmény falának mérése azt mutatta, hogy az egységes felszíni megjelenés ellenére eltérések vannak a felhasznált építőanyag szempontjából. A falszerkezetben mindenhol ugyanaz a forma jelentkezik, de a sánc (fal) készítésekor az építők több helyről származó és eltérő adottságokkal rendelkező építőanyagokat használtak. Ezt az előzetes megfigyelést megerősítette a fal külső és belső oldalán végzett geofizikai kutatás méréssorozata is.

A geofizikai felmérést kiegészítő intenzív terepbejárás azt mutatta, hogy az erődítményen belül funkcionális egységek határozhatóak meg, például a gabona feldolgozásra utaló maradványok (pl. őrlőkövek) szóródása alapján. Emellett a jellegzetes kitan tetőcserepek koncentrációja vagy éppen azok teljes hiánya egyes részeken ugyancsak utal az egykor ott állt építmények jellegére. További feladat ezek után, hogy a légi felderítés alapján megfigyelhető mikrodomborzati jelenségek, a geofizikai felmérésen mutatkozó anomáliák, a felszíni növényzet térbeli különbségei, valamint a felszínen megfigyelhető régészeti leletek és jelenségek közötti összefüggéseket értelmezzük. Így az eddiginél sokkal pontosabb képet kaphatunk az erődített település belső szerkezetéről anélkül, hogy ásásokra is sor kerülne, valamint az eddigi kiterületű ásások is újraértelmezhetőek (OCHIR, ENKHTÖR, & ERDENEBOLO 2005).

5. kép. Khar Bukh Balgas. Az újkori kolostorépület maradványai az erődítésen belül. A felszíni növényzet elterjedése bizonyos eltemetett kitan épületmaradványok helyét mutatja

6. kép. Khar Bukh Balgas. A 10-es számú felmérési terület az erődítésen kívül. A légi felvételen tájrégészeti jelenségek, a határhasználat nyomai látszanak. Az itt megfigyelt jelenségek geofizikai felmérésre is sor került

Az erőd belsejében és az erődítmény falánál végzett geofizikai felméréshez kapcsolódó intenzív terepbejárás — kiegészítve az erődön kívül végzett légifotózással és terepbejárással — újabb eredményeket hozott a települést körülvevő terület egykori használatáról. Ahogy egy korábbi intenzív felszíni leletgyűjtés ezt már kimutatta,¹¹ jelentős eltérés mutatkozik az erőd falon kívüli terület felszíni leletszóródásában is. Az űrfelvételen és a légifotón szántóföldnyomok a település északi és keleti oldalán jelentkeznek, és itt egészen a várost körülvevő erődítési árokig megfigyelhetőek (6. kép). Az ebben az irányban található kapukhoz vezető régi utak is illeszkednek a szántóföldek elhelyezkedéséhez. A modern utak egy része bizonyos szakaszokon követi ezek nyomvonalát, majd átvágja a felvételeken látható szántóföld-határokat. Ezek a területeken csak nagyon szórványos felszíni leletanyagot figyeltünk meg, azok is inkább egy-egy külső (funkciójában még nem azonosított) objektumhoz kapcsolódnak. A mezőgazdasági művelésre utaló nyomok jelentős távolságban (akár több kilométerre is) megfigyelhetőek ezekben az irányokban, általában a közeli folyó medréig kiterjedve. A légifelvételeken is látható parcellahatárok alapján különféle méretű egységeket lehet azonosítani, ahol a kisebb területű egységek az erődhez közelebb jelentkeznek. Ezek esetében inkább kertművelésre gondolhatunk, míg a nagyobb egységek szántóföldi használatra utalhatnak. A 2023-as terepbejárások azt is megerősítették, hogy a lelőhely déli és délnyugati oldalán az erőd falon kívüli településsel lehet számolni, ahogy ezt a felszíni leletanyag szóródása is igazolta. Ezekben az irányokban nincsenek művelésre utaló nyomok az erőd közvetlen közelében. Azt további kutatások dönthetik el, hogy a külső településre utaló nyomok, valamint a mezőgazdasági művelés elemei egymás mellett jelentkeznek-e, vagy bizonyos részeken átfedésben vannak. Utóbbi esetben az erődhez közeli részek eltérő használatára lehet gondolni a kitan korszakon belüli egyes periódusokban.

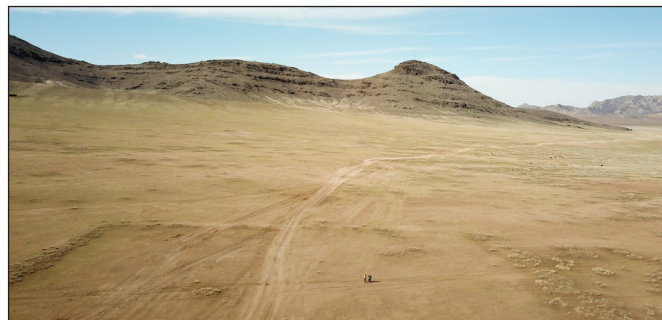
2. Légi régészeti kutatás, panorámafotózás

A geofizikai felmérésekkel párhuzamosan folytattuk a topográfiai célú, légifelvételzés céljából végzett UAV-repüléseket is (7. kép). A korábbi terepmunkánkhoz hasonlóan a repüléseket előre tervezett nyomvonalak mentén, 100 m magasságból végeztük egy Mavic Pro Platinum típusú drónnal. 21 helyszínen repültünk és végeztünk a felméréshez kapcsolódó terepbejárást. Az idei repüléseink során több mint 3500 képet készítettünk, amely 33 GB nyers adatot jelent. Ezzel a projekt teljes időtartamára vonatkozóan (2017–2023)

¹¹ Csiky Gergely közöletlen tanulmánya. A cikket a Magyar Régészetben kívánjuk a közeljövőben megjelentetni.

7. kép. Tájrégészeti jelenségek, kerített lelőhelyek és a modern tájhasználat drónos légi felvételezése

8. kép. Kerített lelőhely légi felmérése és régészeti terepbejárása Naidag uuliin, dörböljin kherem lelőhelyen

1. táblázat. Légifelvételeken dokumentált és régészeti terepbejárással kutatott lelőhelyek

Név	Méret	Terület (ha)	Leírás
Süüjiin golin kherem	120 × 140 m	1,68	Kettős szerkezetű kerített terület. Kisebb része négyzet alakú, ÉK-DNy tájolású. Déli oldalával nagyobb kerített területhez vagy gátrendszerhez csatlakozik. Déli oldalánál egy legalább 400 × 230 m nagyságú, feltehetően kerített területhez kapcsolódik, amelynek nyugati, illetve déli kiterjedése nem azonosítható. A kerített terület belső területén objektumok nyoma nem azonosítható.
Savartai golin balgas	400 × 300 m	12	Kissé rombusz alakú kerített terület. Belső jelenségek nyoma nem adatható.
Khermen ders	300 × 300 m	9	Szabályos négyzet alakban kerített terület; ÉNy-DK tájolású, erősen vízjárta területen helyezkedik el. Kerítőfalait a közeli folyó nagyrészt elmosta, belső területén objektum jelenleg nem adatható.
Naidag uuliin dörböljin kherem	100 × 100 m	1	Kisméretű, négyzetes kerített terület. Középvonalában modern út halad át. Tájolása enyhén ÉK-DNY. Belső területén objektum jelenleg nem adatható.
Tsagaan üzüriin kherem	200 × 210 m	4,2	Szabályos, közel négyzetes kerített terület. Belső területén objektum jelenleg nem adatható.
Tsagaan üzüriin kherem 2	116 × 120 m	1,392	Rombusz alakú, rossz megtartású kerítőfalakkal rendelkező kerített terület.
Tsagaan üzüriin kherem 3	105 × 105 m	1,1025	Négyzetes kerített terület, ÉNy-DK tájolású. Belső objektumok nyomát nem sikerült megfigyelni.
Öndör denjiin soroon kherem	65 × 60 m	0,39	Igen kis méretű és rossz megtartású kerített terület.
Ondgoin dörböljin	210 × 120 m	2,52	Téglalap alakú kerített terület Ulaan kherem lelőhelytől 4 km-re DK-re. A téglalap alakú kerített területen belül régészeti jelenség nyoma is megfigyelhető.
Khermen denj C	180 × 210 m	3,78	Kerített terület; belső szerkezetében jelentősen eltér a négyzetes kerített területektől. 2018-as kutatóutunk során a lelőhelyet fotóztuk, akkor azonban a közelgő homokvihar megakadályozta a légi felvételezést, így 2023-ban megismételtük azt. A lelőhely szerkezete alapján feltehetően nem telepjelenség, inkább temetkezéssel vagy szakrális célú épülettel számolhatunk itt; ennek eldöntéséhez további kutatás szükséges, amelyet a projekt következő szakaszában kívánunk elvégezni újabb terepbejárással és régészeti feltárással.
Tola folyó mellett Cagaan denjiin balgas 2.	60 × 90 m	0,54	Téglalap alakú kerített terület, belső területén régészeti jelenségek nehezen kivehető nyomaival.
Dersen kherem 3	80 × 30 m	0,024	Erősen vízjárta területen elhelyezkedő és ennek következtében nehezen felismerhető, erősen lepusztult, téglalap alakú, feltehetően kerített települési nyom.
Dersen kherem 4	270 × 140 m	3,78	Erősen vízjárta területen elhelyezkedő, részben elpusztult kerített terület. Déli oldalán mindkét sarka megfigyelhető, ezek 270 m szélességű oldalt határoznak meg. É-D-i kiterjedése jelenleg nem megállapítható.

közel 40 helyszínről gyűjtöttünk adatokat, illetve készítettünk légifelvételeken alapuló, részletes térképet. A repülési körülmények az idejű terepmunka során sem voltak ideálisak. A mongóliai tavaszi időjárásra egyébként jellemző igen erős szél nagyban lassította a műszer sebességét, egy-egy az optimális körülmények között nagyjából 6 percesre tervezett repülés nem egyszer teljes akkumulátor-kihasználást, valamint 15–20 perces repülési időt kívánt. Ezzel együtt a projekt teljes, 7 éves időtartamára vetítve közel 400 percnyi levegőben töltött idővel és közel 100 levegőben megtett kilométerrel számolhatunk.

A légi felvételekkel dokumentált és régészeti terepbejárással megvizsgált lelőhelyek legtöbbször kisméretű, négyzet vagy téglalap alaprajzú, lekerített terület (8. kép). A kerített részen belül további objektumokat ezek esetében nem sikerült megfigyelni. Jellemzőjük, hogy vízjárta területhez közel helyezkednek el; a meder helyének változásai miatt a kerítőfalak számos esetben részben eltűntek. Jellemzőjük továbbá, hogy a kerítőfalak mentén sem kaput, sem tornyokat, illetve egyéb védelmi elemeket (pl. kerítőárok) nem sikerült megfigyelni, ami alapján arra következtethetünk, hogy ezek a kerített területek nem katonai, védelmi célt szolgálhattak. Némelyek környezetében ugyanakkor adatolható további tájrégészeti elem, így a továbbiakban szükséges megvizsgálnunk ezek lehetséges kapcsolatát a földműveléssel. A jelentősebb légifotózott lelőhelyek leíró adatait az 1. táblázat tartalmazza.

A projekt keretén belül először panorámafotózást is végeztünk, amelyhez egy Insta360 kamerát használtunk. A panorámafotózás célja, hogy a lelőhely jelenlegi állapotát rögzítsük, illetve hogy arról egy online is elérhető, vagyis távolról is bejárható digitális állományt készítsünk. Ezáltal mind a kutatók, mind az érdeklődők számára bemutathatóvá válik a lelőhely akkor is, ha a helyszín felkeresése nem megvalósítható. A Khar Bukh Balgas mellett található múzeum belső tereiről készült felvételek egy virtuális kiállítás létrehozását is lehetővé teszik.

MODERN NOMADIZÁLÁS ÉS A MAI TÁJHASZNÁLAT

A Khi-Land projekt célkitűzéseiben a kitan korszakhoz kapcsolódó tájrégészeti kutatások mellett a lelőhelyeken és környezetükben megfigyelhető más korszakok régészeti emlékeinek megismerése is szerepel. Ahogy korábbi cikkeinkben erről már beszámoltunk (ERDENEBOOLD *et al.* 2018; TOLNAI *et al.* 2019), munkánk fontos eleme a lelőhelyekhez kapcsolódó történeti és néprajzi adatok összegyűjtése is. Az idejű terepmunka során ebben a tekintetben is több új információt gyűjtöttünk. Így a mai mongol életmódra vonatkozóan végeztünk a modern kori tájhasználathoz köthető kutatásokat. Az általunk vizsgált kerített lelőhelyek (*kheremek*) többsége az évszázados pusztulás következtében már annyira a tájba illeszkedik, hogy az avatatlan szem nehezen ismeri fel őket. Ezeket a lelőhelyeket az ott élő nomádok nem különböztetik meg a környezettől, akár legeltetésre is használják, ha az ott található növényzet ehhez megfelelő. Ugyanakkor jellemző, hogy így is tisztában vannak a terület különleges státuszával, ezt gyakran jelzi a névadás is. Ott, ahol az erődítés fala jobb állapotban maradt meg, a kerítőfalat akár a nomád szállás céljaira is felhasználják (9. kép). Több példát találtunk arra, hogy a téli szállás kialakításakor a kerítőfal adta szélárnyékot kihasználva telepítették a jurtát vagy a karámot, esetleg a kerített rész a tüzelőként később felhasznált trágya raktározásához adott helyet (10. kép).

Egy ilyen téli szálláson a megkérdezett adatközlők a 21. századi mongol nomadizmus átalakulásáról is fontos információkat szolgáltatottak. A Dashinchilen aimag Bayan nuur sum (járás) központjának közelében található szállás látótávolságban van a járásközponttól; innen áprilisra már a tavaszi szállásra elterelték az állatokat, de a tulajdonosuk a településen lakik. A terelés és az állatok ellátása a Mongólia nagy részén mára általánossá vált gyakorlatot követi. A vidéki nomádok egyre gyakrabban legeltetnek a települések közvetlen közelében, gyakran több család állatait is összerelve. Ez jelentősen növeli az adott terület terhelését, ami lokális túllegeltetéshez, elsivatagosodáshoz vezet, mivel a legelő nem képes regenerálódni. A jövedelmet továbbra is az állatállomány biztosítja, de így a természeti környezet és az ott élők között kialakult egyensúly felbomlott. Különösen nagy gondot jelent ez Bulgan megye két járása (Bayan nuur, Dashinchilen) sajátos természeti adottságokkal rendelkező területén; ez a hegyek által körülvevett katlan alapvetően szélsőségesen száraz éghajlatú, mongol viszonylatban is alacsony éves csapadékmennyiség-

9. kép. Üresen álló téli szállás, állattartó építmények, amelyek tetején az összegyűjtött trágyát szárítják
Háttérben egy kherem (kerített lelőhely) földsánca

10. kép. Kerített lelőhely földsáncának és a modern téliszállás épületeinek dokumentálása

gel. Ebben a környezetben még nagyobb veszélyt jelent az állatállomány szerkezetének átalakulása és a kecskék részarányának növekedése, ami Mongólia más területein is komoly problémát jelent.¹² A sivatagos területeken rendelkezésre álló gyéresebb növényzetet a kecskék jól hasznosítják, és a kasmír alapanyag iránti fokozatosan növekvő igény is fontos bevételi forrást biztosít a pásztoroknak. Viszont az évszázadok alatt kialakult normák felbomlása hosszabb távon egyértelmű természeti károkat okoz, ami akár az életmód feladására is kényszerítheti majd az itt élőket. A terepmunka időszaka épp a kecskeszőr összegyűjtésének idejére esett. Beszéltünk olyan pásztorral, akinek csaknem 300 kecskéje van, ami jóval meghaladja az általa tartott birkák számát is. A hagyományos rendszerben (ha eltekintünk egy-egy speciális területtől) a legeltetett állatok többségét egy családi gazdaságban a birkaállomány adja, míg a kecskék aránya ennek fele, harmada szokott lenni. A megváltozott piaci környezet viszont jelentősen felborította ezt a korábban kialakult egyensúlyt. A helyzet a 2018-as adatokhoz képest nem változott, ez az állattartás egyre inkább általános gyakorlattá válik.

TÖRTÉNETI ÉS SZAKRÁLIS HAGYOMÁNY

A Khi-Land projekt korábbi publikációiban, különösen pedig egy cikkünkben (BYAMBARAGCHAA, LASZLOVSZKY & SZILÁGYI 2020) már foglalkoztunk a régészeti lelőhelyek modern szakrális szerepével. Így vizsgáljuk azt is, hogy a régészeti lelőhelyeknek milyen jelentősége van a helyi közösségek életében. Milyen szerepük van nemcsak a mongol kulturális/történeti hagyomány reprezentációjában, hanem a helyi közösségek lokális identitásában is? A Khar Bukh Balgas ebben a tekintetben is szolgál érdekes tanulságokkal, hiszen egyrészt fontos identitásteremtő elem a helyi közösség életében, másrészt a területen a 16–17. század fordulóján épült kolostor, illetve sztúpa maradványai is szerepet játszanak a mongol buddhizmus történetében. A kolostor története az írott források alapján is jól dokumentálható; a sztúpában talált és publikált szövegek döntő többsége buddhista vonatkozású (CHIODO 2000; 2009). A Mongol Tudományos Akadémia Történettudományi és Néprajzi Intézete, valamint a Dzsingisz Kán Nemzeti Múzeum által szervezett 2023. áprilisi konferencián B. Natsagdorj tartott előadást arról, hogy a lelőhelyen a Geser hőseposz részleteit tartalmazó kézirat-töredékek is előkerültek.¹³ A 17–18. századra datált és részben rekonstruált kéziratok feldolgozása jelenleg is tart. A hőseposz fontos szerephez jut(hat) a mongol kulturális hagyományban. Nem csak a mongol, de belső-mongol kollégák is komoly energiákat fordítanak e szövegek vizsgálatára, az egyes szövegvariánsok gyűjtésére. A szöveg jelentőségének érzékeltetésére elég, ha csak a Kínai Társadalomtudományi Akadémia Etnikus Irodalmak Intézetének kutatási programjára hivatkozunk (BAO & CHAO GEJIN 2016).

A Khar Bukh Balgasban korábbi években megfigyelt, a lelőhely szakrális hagyományban betöltött szerepére utaló jeleket (áldozatok a sztúpában, áldozati selyemszalagok, *khadagok* a sztúpában és körülötte, illetve a fontosabb épületeknél) mostani utunk során is kerestük. 2023-ban szerzett tapasztalataink azt támasztják alá, hogy az ide látogatók továbbra is tesznek felajánlásokat, így kijelenthető, hogy a terület mai szerepe, jelentősége nem változott. Nem csupán a mongol történelem és az épített örökség emlékeként funkcionál, de az ide látogatók számára fontos a mongol szakrális hagyomány tekintetében is.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bao, Q. & Chao Gejin (w. Niles, J. D.) (2016). Documenting Living Oral Tradition: China's Institute of Ethnic Literature as Case Study. *The Journal of American Folklore* 19:153, 270–287.

¹² <https://www.ceicdata.com/en/mongolia/number-of-livestock/number-of-livestock-goat>, <https://news.mn/en/798530>

¹³ A három jelentős belső-ázsiai eposz, a *Geser*, a *Jangar* és a *Manas* ma is élő epikus hagyományának és szövegének vizsgálata. Kiemelt projekt a Geser-eposz kutatása a Kínában élő mongol, tibeti, ujjur és más nemzetiségek között, illetve a határokon túli mongol és burját hagyomány vizsgálata is. Az eposz 2006-ban került fel az UNESCO szellemi kulturális örökség listájára [CSSN-Dissemination of the epic Geser requires multiple approaches](#) (utolsó megtekintés: 2023. 08. 20.).

Lkhagvasuren Erdenebold et al. • Nomád városok és környezetük Mongóliában.

Bemmann, J., Linzen, S., Reichert, S. & Munkhbayar, Lkh. (2022). Mapping Karakorum, the capital of the Mongol Empire. *Antiquity* 96 (385), 159–178. <https://doi.org/10.15184/aqy.2021.153>

Byambaragchaa, G., Laszlovszky J. & Szilágyi Zs. (2020). Régészeti lelőhely – Szakrális tér : A népi vallásosság és a régészeti örökség kapcsolata a mai Mongóliában. *Magyar Régészet* 9:3, 32–42. http://files.archaeolingua.hu/2020O/Upload/Laszlovszky_H20O.pdf

Chiodo, Elisabetta: The Mongolian manuscripts on birch bark from Xarbuxyn Balgas in the collection of the Mongolian Academy of Sciences. *Asiatische Forshungen*, Part 1: 2000, Part 2: 2009.

Csiky G., Erdenebold, L., Harmath A., Jambajantsan, A. D., Szilágyi Zs. & Tolnai K. (2017). Régészeti program és kutatás a mongóliai Khar bukhalgas területén. *Magyar Régészet* 6:2, 1–8. http://files.archaeolingua.hu/2017NY/csiky-tolnai_h17ny.pdf

Erdenebold, L., Tolnai K., Harmath A., Siklódi Cs., Szilágyi Zs., & Laszlovszky J. (2018). Tájrégészeti kutatások mongóliai nomád városok környezetében. Khi-Land projekt 2018. évi 1. terepmunkájának eredményei. *Magyar Régészet* 7:2, 15–25. http://files.archaeolingua.hu/2018NY/Upload/Khiland_H18NY4.pdf

Hang, L. (2018). Political reality and cultural superiority: Song China's attitude toward the Khitan Liao. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 71:4, 385–406.

Ochir, A., Enkhtör, A. & Erdenebold, L. (2005) *Khar Bukhalgas ba Tuul goliin sav dahi khjatan ueiin khot, surginuud* (Khar Bukhalgas és a Tola folyónál lévő kitan városok és emlékek). Ulaanbaatar.

Tolnai K., Erdenebold, L., Harmath A., Siklódi Cs., Szilágyi, Zs., & Laszlovszky J. (2019). Tájrégészeti kutatások Kelet-mongóliai nomád városok környezetében. A Khi-Land projekt 2019. évi terepmunkájának eredményei. *Magyar Régészet* 8:2, 18–26. https://files.archaeolingua.hu/2019NY/Upload/Laszlovszky_H19NY.pdf